

УДК 378.147:811.161.2

Мацько Л. І.

КУЛЬТУРА МОВИ І МОВЛЕННЯ В ЛІНГВОФІЛОСОФСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ СТИЛЮ ЯК ПРОБЛЕМА КОМУНІКАТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

У статті розглянуто визначення лінгвофілософського, лінгвостилістичного, лінгводидактичного, лінгвометодичного статусів культури мови і культури мовлення як реалізації взаємодії природи мови і людської мовотворчості у соціумі.

Ключові слова: культура мови, культура мовлення, концепція, стиль, норми літературної мови, комунікативна лінгвістика.

В статье рассмотрены определения лингвофилософских, лингвостилистического, лингводидактического, лингвометодического статусов культуры речи как реализации взаимодействия природы языка и человеческой языковтвора в социуме.

Ключевые слова: культура речи, концепция, стиль, нормы литературного языка, коммуникативная лингвистика.

The article deals with the definition of linguophilosophical, stylistic, language, culture status language and culture of speech as the interaction between nature and human language poetry in society.

Key words: culture language, speech culture, concept, style, norms of the literary language, communicative linguistics.

В усіх визначеннях, тлумаченнях, характеристиках понять культури мови і мовлення завжди є відчуття присутності стилю як засадничої категорії якості, дії, руху, змін, розвитку. Маємо на увазі стиль як найдавнішу (з античності), найпоширенішу (на різні культурно-історичні епохи і художньо-естетичні напрями) сутність із глибинним ядром якості, що реально експлікується в окремих стилях історичних епох, національних культур, індивідуально-авторських візій.

Культура мови пов'язується з поняттями моностильовості та багатостильовості, до культури мовлення дотичними є й поняття етапної стильовості, синхронної стильовості.

В західноєвропейській філологічній науці намітилися дві основи концепції стилю: "Перша з них пов'язана зі структуральною лінгвістикою, відзначається формалістичним об'єктивізмом: на місце митця (суб'єкта) вона ставить "об'єктивно дану" мовну структуру" і проблему стилю зрештою зводить до системи фонетичних, лексичних і граматичних форм мови та їх аналізу.

Друга концепція, пов'язана з генетичною стилістикою, навпаки, характеризується суб'єктивізмом у підході до стилю, абсолютизацією його індивідуально-естетичних якостей. Стиль розуміється "як перманентне утворення, що здійснюється індивідуальними актами мовлення" [12, с. 286].

За пріоритетністю змісту над формою стиль тлумачать як єдність змістової форми, як синтез елементів художньої форми, як формотворче начало внутрішнього закону художньої творчості, як "художня метода, що проступила назовні, структура образу, означена зовні" [13, с. 7].

У літературознавстві (і ширше – у гуманітарних науках – філософії, етиці, естетиці) стиль розумівся як історико-типологічна універсальна монокатегорія, моностиль, що охоплює і характеризує усі рівні і складники творчості. Так, Й. В. Гете вказував на пізнавальну (гносеологічну) основу і роль стилю: "Тоді, як звичайне наслідування ґрунтується на спокійному бутті і лагідній теперішності, а манера досягає предмет жвавою і обдарованою душею, стиль ґрунтується на найглибшій твердині пізнання, на саму сутність речей, наскільки ми взагалі спроможні їх збагнути у зримих і відчутних образах" [5, с. 95].

А. Шопенгауер підкреслив зв'язок стилю з мовомисленням: "Стиль є точним віддзеркаленням того, як протікає мислення, відбитком його суттєвих властивостей та його якості" [3, с. 29].

Таким чином підтверджується перевага суб'єктивної концепції стилю в художньому пізнанні й осмисленні світу.

Універсальний характер стилю відзначив Д. Лихачов: "Стиль – не тільки форма мови, а й об'єднавчий естетичний принцип усього змісту й усієї форми твору. Стылюутворювана система може бути виявлена в усіх елементах твору. Художній стиль об'єднує в собі загальне сприйняття дійсності, притаманне письменнику, і художню методу письменника, зумовлену завданнями, які він перед собою ставить" [9, с. 36].

Із визначень концепцій стилю у західних стилістів варто відзначити у В. Кайзера у "Словесному творі мистецтва" таке: "Стиль є синтетичним поняттям для цілісності, якій підпорядковуються усі мовні форми твору" [2, с. 101].

Стиль як універсальна категорія творчості, інтегрована в загальний контекст художньої і духовної культури, у західних інтерпретаціях “розглядається як одне ціле, що базується на єдності й цілісності художнього світу твору” [12, с. 243].

Проблеми культури мови й стилю найближче сходяться у тлумаченні стилю в італійському “Великому енциклопедичному словнику” (т. XII): “у наш час стиль уявляють собі як спосіб творчого оформлення, за яким стоїть триб життя” [10, с. 23]. На наш погляд, саме триб життя, з одного боку, утверджує стиль і з ним його мовні норми, а з іншого – руйнує норму під впливом якогось іншого чинника, що втручається в цей триб.

За Ю. Борєвим, стиль є “представником цілого в кожній клітині твору й визначає його належність до цілісності твору, а через нього – до цілісності даної культури” [4, с. 77–78]. Отже, є підстави вважати: до цілісності індивідуального стилю, від нього → до національного стилю і до стилю історичної епохи.

Відомий французький дослідник Р. Ескарпі (очільник соціологічної “бордоської” школи у філології), міцно ув’язуючи текст твору, письменника, адресатів, читацьке коло в цілісні колективні системи, особливу увагу спрямовував на суспільне середовище. На його думку, кожний письменник у певному сенсі є полоненим ідеології, світогляду (*Weltanschauung*) свого суспільного середовища. Він “може його прийняти, може модифікувати, може відкинути повністю чи частково, але він не може з нього вирватися”. І це не просто вплив читача на автора, а цілий комплекс поглядів, думок, настроїв, смаків, реакцій, що знаходять впорядковане автором концентроване вираження стилю (моностилу) у структурах тексту, його фоно-графічних, лексико-семантичних, граматичних та стилістичних засобах. Відповідно антропологічну сентенцію Ж. Л. Бюффона “Стиль – це людина” Р. Ескарпі поширив на суспільство: “Усупереч відомій дефініції Бюффона, стиль – це не тільки людина, а й суспільство” [1, с. 304].

Наступне положення: загальні стилі творяться з ядерних частин в індивідуальних і є вищим ступенем творення і утвердження стилю як лінгвістичної категорії комунікативної лінгвістики.

Чистих індивідуальних стилів практично немає, уважає Д. Наливайко. У них бувають елементи інших стилів, але художньої єдності це не порушує. Д. Наливайко відзначає, що “Особливо це стає характерним для літературної творчості XIX–XX ст., починається з епохи романтизму, коли ця творчість остаточно звільняється від регламентованості та нормативності, зокрема від класицистичного принципу “чистоти” жанрів і стилів” [12, с. 244]. Найбільше “звільнення” від регламентованості й нормативності, від чистоти стилю помітне у мові і мовленні в епохи соціальних революцій і класово-станових зрушень, коли змінюються ціннісні орієнтири і відходять цілі пласти культурних надбань.

В енциклопедії постмодернізму не фіксують поняття *культура мови*, *культура мовлення*. Натомість чи взагалі окремо послуговуються номінаціями *кіберкультура* (“опосередкована електронна комунікація”, “опозиційні субкультури”) та “культурні студії” як підходами до дослідження, запозиченими з соціології, антропології, історії й літератури (під впливом семіотичного аналізу Ролана Барта). Культурні студії обов’язково потребують суспільно-історичного контексту для аналізу наслідків культурних змін, поширення масової культури. Заперечення та пародіювання культури спирається на вибіркове прочитання культури, зосередженість на поп-культурі за рахунок інших культурних форм [6, с. 223].

Але заява модерністів: “Визначення культури як галузі безпосереднього і різноманітного мовного спілкування” [6, с. 225] – демонструє їх увагу саме до культури мовлення. А про наслідки постмодернізму з невисокою культурою українськомовного контенту сучасної української літератури і нечисленних українськомовних засобів масової інформації щоденно свідчать тексти з порушеннями вимовних, лексичних, граматичних, стилістичних, словотвірних норм.

Проблема культури української мови і мовлення у сучасних соціолінгвістичних умовах може розглядатися в кількох напрямках: за стилями, освітою і сферами діяльності, за віковими і територіальними показниками, за ціннісними орієнтаціями і духовно-мистецькими уподобаннями; за соціальними групами, за опозиціями: мова села – мова міста, чоловіче мовлення – жіноче мовлення та інші [11, с. 157].

З цього приводу варто звернути увагу на культуромовну наукову спадщину видатного українського філолога Василя Сімовича і скористатися нею – ще й сьогодні не пізно. Із низки статей на культуромовну тематику: “Хто у нас знає мову” (1907 р.); “На теми мови” (1924 р.); “Жінка і культура мови” (1934 р.); “Великоукраїнські вислови” (1934 р.); “Дещо про нашу купецьку мову” (1934 р.); “Рідна мова й інтелектуальний розвій дитини” (1934 р.) – більшість порушених ученим питань культури мови і мовлення вирішилися у результаті соборності і удержавлення України; розвитку, унормування і кодифікації норм української мови (граматики, правописи, словники); утворення і усталення освітньої системи України. У Харкові на V з’їзді Рад 3 березня 1923 р. окремою постановою введено українську мову як навчальний предмет і як мову викладання у школи УРСР. Це проклало шлях до вирішення питання про підготовку кадрів із кваліфікацією вчителя української мови і літератури і відповіді на питання: хто у нас знає (повинен знати) мову.

Але одне з питань, поставлених великим ученим, так і до сьогодні, незважаючи на повсюдну грамотність, залишилося не актуалізованим. Це питання про роль і місце матері, батька, дідуся, бабусі, родини у закріпленні мовних норм дітьми у домашньому спілкуванні.

Зі свого досвіду життя за кордоном В. Сімович згадує мовнокомунікативні ситуації, як дружина звичайного віденського робітника німецька мати поправляла дітей, що щебетали біля хворого батька, і наказувала, щоб вони висловлювалися поправно по-німецьки; як старша бабуса нагадувала родині, що її онук мусить говорити високою німецькою (тобто літературною) мовою; як гуралька, полька з Закопан, мешкаючи у Венеції, приїхала з малим сином провідати батьків, і син "перебрав від дідуса декілька форм слів місцевого говору; мати зразу зауважила: "to nie jest gramatycznie, a ty musisz mówić "gramatycznie" po polsku" [16, с. 272].

В. Сімович записав, що за десять років перебування в Чехо-Словаччині не раз чув на вулиці і в товаристві подібні зауваження і застереження старших – меншим і помітив, що "в чеських жінок культура мови стоїть дуже високо" [16, с. 272].

Учений висловлював жаль, що "не чув іще, щоб українська мати не то щоб уважала, як сама говорить, але щоб поправляла мову своєї дитини та наказувала їй, щоб висловлювалася як слід по-українському..." [16, с. 272]. Брак мовної культури серед жіноцтва негативно позначається на молоді.

З культурою мови і мовлення тісно пов'язана така мовознавча наука як ортологія (гр. orthos – правильний, logos – слово, вчення). В енциклопедії "Українська мова" її тлумачать як розділ науки про культуру мови, який вивчає доцільність використання варіативних мовних засобів – лексичних, граматичних, лексико-граматичних [7, с. 460–461]. Таким чином, предметом ортології є варіантні явища норм літературної мови, а не продукти інтерференцій інших мов, суржику, не кодифікованого усного мовлення, соціальних і діалектних впливів (те, що вважаємо мовними помилками, неправильностями).

Варіантні явища нормативної літературної мови спричиняються різним часом, місцем і джерелами походження мовних одиниць (давніх і щойно кодифікованих), з'явою семантичних відтінків і нових функцій, що ведуть до відриву словоформи від основної парадигми; закріплення варіантних утворень за мовленнєвими ситуаціями, оцінними орієнтирами, стилістичними конотаціями у певних функціональних стилях.

Ортологія досліджує і описує варіантні засоби фонетичних, (орфоепічних), лексичних, граматичних, стилістичних норм літературної мови, їх усталеність, оцінку і потенційні можливості та реальну здатність точно відображати зміст мовлення, створювати заданий ефект, сприяти досягненню мовнокомунікативної мети.

Культура мови в енциклопедії української мови [8, с. 298–299] визначається в кількох аспектах: як рівень володіння нормами усної і писемної літературної мови; як свідоме, цілеспрямоване, майстерне використання мовно-виражальних засобів залежно від мети й обставин спілкування і як мовознавча наука.

Наука про рівень володіння нормами літературної мови і їх використання називається окремою галуззю мовознавства, яка використовує дані історії української літературної мови, граматики, лексикології, стилістики, словотвору (чомусь пропущена фонетика і зокрема такі важливі розділи, як наголошення, орфоепія і орфографія), виробляє критерії оцінки мовних явищ [8, с. 298]. Визначено, що означає високий рівень мовної культури (грамотність і володіння стилістичним багатством, неприйняття спотвореної мови) і що означає низький рівень мовної культури (порушення правил граматики, словотвору, фонетики, орфоепії, орфографії, бідність словника).

Указано що культура мови як соціолінгвістична і етнопсихолінгвістична дисципліна залежить від мовної політики, престижу, освіти, видавничої діяльності й іншого. Коротко визначено головні завдання, мовної культури як виховання мовного смаку та вироблення навичок стабільного використання літературних норм, розвиток чуття мови, високого рівня національно-мовної свідомості.

З погляду лінгвокультурології ознакою високої культури мовлення є володіння лінгвокультурною компетенцією, яка виявляється через знання основних концептів української мови – констант національної культури (носіїв етнічно-культурної інформації), культурних архетипів і образів, етнічних стереотипів, сакральних і національних символів, національної ономастики основних міфологем, прецедентних фразем і текстів.

Проблеми культури української мови і мовлення завжди були актуальними для української науки, культури, освіти, шкільництва. Вони загострювалися в періоди української державності, поразок визвольних змагань, російськдержавних заборон, утисків і обмежень, знищення національно свідомої української людності, коли майже постійно створювалися для українців ситуації ледве виживання.

Нинішня соціолінгвістична ситуація для української мови є не набагато кращою.

На жаль, елітарне українське мовлення звучить рідко навіть в ефірах, де за радянського часу воно було разковим.

Пориваючи з традиціями як з безнадійним консерватизмом, постмодернізм розвінчує і обезличує героя, все понижує. У серіалах, виставах, концертах у телевізії і радіо акцентується не моральне здоров'я, чистота помислів, щирі почуття, мила безпосередність, а нахабна тупа придуркуватість, агресія як стиль поведінки і життя. Ясно, що в таких мовних ситуаціях уже немає місця для духовно-сакральної, інтелегентної, народнопоетичної, іронічно-дотепної і просто гарної живої української мови. Уже не говоримо

про те, як сидять, стоять, ходять, жестикулюють телезірки у кадрі, не шануючи нікого і не соромлячись ніколи.

Цілісність мови досягається і утримується єдністю етносу, нації, усталеністю функцій, унормованістю літературної форми загальнонародної мови. Унормованість складалася й передавалася тисячоліттями живого народного мовлення, відображалася у писемній формі, переймалася у спадщину гарного мовлення, шліфувалася у фольклорі (піснях, казках, легендах, приказках і прислів'ях, думках), художній мовотворчості письменників, риторів і ораторів, узаконювалася правилами правопису.

Свого часу, присвячуючи українському вчителю праці "Норми української літературної мови" (Х., 1931), Олекса Синявський написав: "Тільки там, де сходяться мовна природа й мовна культура, в школі, остаточно сформується єдина всеукраїнська літературна мова – чиста та красна".

Література:

1. Escarpit R. *Sociologie de la literature* // Цит. за: Наливайко Д. *Компаративістика й історія літератури* / Д. Наливайко. – К. : АКТА – 2008. – С. 304.
2. Kayser W. *Die sprachliche Kunstwerk. Eine Einfuhrung in die Literaturweissen-schaft* / W. Kayser. – Bern, 1948. – S. 101.
3. *Über Sprache und Stil*. – Bd. III. – Halle (Saale), 1962. – S. 29.
4. Боров Ю. Б. Художественный стиль, метод и направление / Ю. Б. Боров // *Теория литературных стилей: Современные аспекты изучения*. – М., 1982. – С. 77–78.
5. Гете Й.-В. Звичайне, наслідування природи, манера, стиль [1789] // Гете Й.-В. *Об искусстве* / Й.-В. Гёте. – М., 1975. – С. 95.
6. *Енциклопедія постмодернізму* / [за ред. Чарлза Е. Вінквіста та Віктора Е. Тейлора ; перекл. з англ. Віктора Е. Тейлора ; наук. ред. перекл. докт. філософ. н. Олексій Шевченко]. – К. : Вид. Соломії Павличко "Основи", 2003. – С. 223–227.
7. Єрмоленко С. *Ортологія* / С. Єрмоленко // *Українська мова : енциклопедія*. – Вид 3-є зі змінами і доповненнями. – К. : Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2007. – С. 460–461.
8. Єрмоленко С. Я. *Культура мови* / С. Єрмоленко // *Українська мова : енциклопедія*. – Вид 3-є зі змінами і доповненнями. – К. : Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2007. – С. 298–299.
9. Лихачёв Д. С. *Поэтика древнерусской литературы* / Д. С. Лихачёв. – Л., 1971. – С. 36.
10. Лосев А. Ф. *Проблемы художественного стиля* / Лосев А. Ф. – К., 1994. – С. 23.
11. Мацюк Галина. *До витоків соціолінгвістики: Соціологічний напрям у мовознавстві* : [монографія] / Мацюк Галина. – Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 432 с.
12. Наливайко Д. *Стиль поезії Шевченка і його міжнаціональний контекст* // Наливайко Д. *Компаративістика й історія літератури* / Дмитро Наливайко. – Вид. 2-е. – К. : АКТА, 2008. – С. 286.
13. Палиевский П. С. *Постановка проблемы стиля* / Палиевский П. С. // *Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Стиль. Произведение. Историческое развитие*. – М., 1963. – С. 7.
14. Сепир Э. *Язык и среда* // Сепир Э. *Избранные труды по языкознанию и культурологии* / Э. Сепир. – М., 1993. – С. 271.
15. Сепир Э. *Речь как черта личности* / Э. Сепир. – М., 1993. – 287 с.
16. Сімович В. *Праці у двох томах* / Василь Сімович. – Том I: *Мовознавство* / [упорядкування і передмова Людмили Ткач]. – Чернівці : Книги–XXI, 2005. – 520 с.